

"А залишаюся я живим серцем свого народу...": сторінки підручника для 8 класу про Т. Шевченка

Світлана Жила,
доктор педагогічних наук,
професор
Чернігів

У статті відібрано культурологічні й літературознавчі матеріали для восьмикласників про Т.Г.Шевченка, запропоновано запитання й завдання до вивчення його героїчної поеми "Гамалія", відомості про стилістичну фігуру градацію.

Проаналізовано різновиди лірики XIX–XXI століття в українській літературі; запропоновано орієнтовний зразок вивчення філософської лірики на прикладі поезії Т.Г.Шевченка "Минають дні, минають ночі".

Ключові слова: етнокультурна селекція, слухові, музичні образи, колористичні епітети, градація, філософська лірика, медитація.

Тарас Шевченко як воістину народний митець успадкував усі таланти й духовні риси свого давнього, життєздатного, вільнолюбного, великодушного народу. Тарас Григорович сягнув верховин української і вселюдської культури як геніальний поет, мислитель, художник-академік. Мав він і великий співочий дар. Як свідчить його щирий товариш Лев Жемчужников (відомий український і російський художник, фольклорист, правнук останнього гетьмана України Кирила Розумовського), Шевченко "співав приємним голосом, цілковито зберігаючи характер народний, глибоко відчував, що співав". Силою всіх цих талантів у органічній єдності й позачасовою етичною суттю слова Тарас Шевченко здобув найвище всенародне визнання поета як духовного провидця — Батька Тараса, Великого Кобзаря. Позачасовість етики означає бути людиною наперекір усьому минушому, і найвищою етичною ознакою є моральність — самоусвідомлення себе людиною. І найвищим виявом моральності є совість. Усе це одвіку становить духовну сутність наших народних співців — кобзарів. Сила моральної дієвості кобзарського слова в єдності істинного мислення й праведного діяння, в совісності наших духовних подвижників. Звідси й рідкісна моральна дієвість Шевченкового слова. Суть Шевченкової етики в совісності творця, в єдності його людинолюбства й добродіяння (тільки в любові всяке діяння стає досконалим, моральним). Тарас Шевченко — один з найсовісніших митців на землі. Совісність, не самолюбивість — провідні риси його особистості. Чесне, неегоїстичне Шевченкове слово звернене і до свого народу, й до всіх народів планети одночасно, воно наділяє всіх людей світлом співчуття, співпереживання, взаємодопомоги. Усі ці таланти й духовні якості Тарас успадкував безпосередньо від батьків, усе це передалося йому як генетичний спадок по глибокому родовому кореню від багатьох поколінь предків. Корінь Тарасового родоводу розгалуженнями своїми сягає Карпат і Подніпров'я, еднаючи в собі всю Україну...

Тонкого чуття й проникливого розуму чоловіком був Тарасів батько, що, відходячи з цього світу, так мудро розсудив між дітьми свою незавидну спадщину: "Синові Тарасу із мого хазяйства нічого не треба, — він не буде абияким чоловіком: з його буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для його моє наслідство нічо-

го не буде значить або нічого не pomoже". Тарас успадкував від батьків найкоштовніші духовні скарби роду. Батько розгледів у синові світлонароджуваний дух...

Не стало батьків. І, здається, вся нечисть земна разом напосілася звести зі світу цю світлу дитину — затемнити, умертвити ясний промінь родового, народного духу, позбавити людей геніального провидця. Ось що згадає старша Тарасова сестра, ніжна його піклувальниця Катерина: "Приблудою його... звали, ей-богу. Було, оце й не видно, як воно рип і ввійде тихенько до хати, сяде собі на лаві та все мовчить. Нічого в світі у нього не допитаєшся: чи його прогнали відтіля, чи його били, чи їсти йому не давали. Було, манівцями ходить, геть попід дібровою, та через Гарбузів яр, та через левади, та могилками. І як прийшло раз воно, то так впало грудочкою і заснуло на лаві, а я як загляну йому в голову, аж у його, пробачайте... в голові... як у свинячому стегні... Еге, отаке було, а далі вистербало... Ніхто й не сподівався з нього чоловіка".

Народився Тарас 1814 року у тимчасовій батьківській оселі поряд з хатою дідуся свого по матері Якіма Івановича Бойка в селі Моринці, де народилась і виросла ненька його Катерина. Неньчин рід Бойків походить із Середніх Карпат, з особливої етнічної парості українців — бойків. Бойки — нащадки давнього кельтського хліборобсько-пастушого народу бойів, бойарів (буквально: достойні господарі). В кінці 1815 р. батьки повернулися в Кирилівку, звідки родом Тарасів батько. Нова оселя їхня з вишняком коло хати й розкішним садком була поряд із садибою дідуся — Івана Андрійовича Шевченка. В цих розкошах природи поряд з найріднішими людьми й починається свідоме Тарасикове життя. Ріс він лагідною, вразливою, чуйною, щирою дитиною, душею був прив'язаний до батьків, до сестер і братів (мав три сестри і два брати). Найдужче любив маму, бо й вона його любила як нікого. Та радість і вітха дитячі потьмарилися горем: занедужала няня й померла сорокарічною, коли Тарасові було дев'ять. Почалося моторошне Тарасове сирітство при мачусі, бо як мама любила синочка, так мачуха ненавиділа пасинка. Через півтора року не стало й батька — прожив тільки сорок чотири. І одинадцятирічний Тарас залишає дім і оселяється у дядка в школі як школяр і дядків помічник. На той час хлопець пройшов уже добру науку — шкільну й життєву. З восьми років він навчався

в школі (грамоти тоді вчили тільки офіційною російською мовою). Та головні знання Тарас засвоїв удома від рідних; це духовна традиція народу, пронесена крізь віки родовою пам'яттю в розмаїтті життєвих знань. Так одвіку з вуст в уста, від покоління до покоління передається істинне, реальне життєве знання. Те знання сприймається дітьми безпосередньо від дідів і батьків, і ніяким іншим способом його не здобути.

Кирилівський дідусь Іван — нащадок давнього козацького роду, учасник гайдамаччини — виповідав допитливому, кмітливому онукові історію свого роду й народу, історію рідного краю. Ще в добру пору родинного щастя перейняв маленький Тарас од дідуса Івана найперші враження й знання живої історії та силу художньої оповіді, од дідуса Якіма — потяг до землі, од тата — інтелігентність, потяг до освіти, до ремесла, від мами — до малювання й співу (Тарасова ненька славилась умінням малювати квіти й співучістю). І всі рідні разом передали хлопчикові найкоштовніший духовний скарб народу — мову-мислення. Отак у ранньому дитячому віці завдяки турботливій рідні сформувалося духовне ядро Тарасової особистості. Адже відомо, що до шести років дитина отримує 95 відсотків усієї життєво необхідної інформації, враховуючи й генетичну. У Тараса разом з глибокою допитливістю дуже рано розвинулися мрійливість і самозаглиблення, що згодом посилюються самотою сирітства. Ще школярем Тарас відчуває потяг до поезії, починає малювати. З віршами йому довелося ховатися від самого малку все життя. Та невдалі пошуки вчителя малювання скінчилися тим, що 14-річного Тараса забирають працювати до поміщицького маєтку як кріпацького сина. (Лишається нез'ясованим, як Тарасові батьки опинилися в кріпаках, адже дідусь Іван Шевченко і весь його рід був вільного козацького стану й не одробляв панщини, так само як і дідусь Яким Бойко був вільним хліборобом, пасічником і чумаком. Тарас, успадкувавши генотип вільних предків, які ніколи не були рабами, тяжко переживав неприродний стан, що в ньому опинились його батьки, брати, сестри й він сам, і неохоче потім згадував своє підневільне юнацтво.) Через рік поміщик забирає Тараса з собою спершу до Вільно (нині Вільнюс), далі до Петербурга. Так 15-річним хлопцем Тарас розлучився з своїм родом, народом, рідним краєм. Розлука тривала 14 років. За той час з ініціативи кращих людей Росії його викупили з кріпацтва, він став цілком зрілим поетом і художником, видав першу книжку поезій "Кобзар" — заговорив на весь світ мовою свого народу, відкрив світові красу почуття й силу думки українського слова.

"Микито, рідний брате!... будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому. ...Нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Кирилівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав — а не по-московському... Добраніч.

Твій рідний брат Тарас Шевченко

Не забудь же, зараз напиши письмо — та по-своєму".

15 листопада 1839. С.Петербург.
(З листа Т.Г.Шевченка до М.Г.Шевченка.)

Не забулося на чужині, а навпаки, зміцнилося все те, що зародилося в рідному гнізді на волі раннього дитинства. Саме в рідній хаті — храмові родового духу, в "садку вишневому" — храмові рідної природи Тарас за-

своїв прадавню мову свого народу, і там уперше з потужною силою виявилось в малому Тарасові одвічне прагнення творчого людського духу вирватися з неволі, здолати морок невігластва, вийти за межі звичного й вільною думкою сягнути світлого безмежжя. У рідному гнізді прояснився високий орлиний зір Тарасів. У рідному гнізді — в родині — зародилося й виявилось шосте людське чуття — чуття батьківщини, бо "Всяк є там, де серцем сам" (Григорій Сковорода). Життя людське невіддільне від рідної землі, неможливе без рідної мови, адже в мові виявляється самосвідомість народу, творчий дух і життєвий досвід його покоління; мова — духовний генофонд народу, спосіб буття етнічної самосвідомості. Українська мова — одна з найдавніших мов світу, вік її, як і інших слов'янських мов, вимірюється тисячоліттями. Наша мова витворилася в процесі тривалої етнокультурної селекції (природного добору) й зберігає найдавніші ознаки мислення наших предків. Мову можна швидко забути, але неможливо швидко змінити. Мову визначає сама природа краю і господарсько-духовний досвід народу. У кожній земній істоті — свій голос, у кожного народу — своя мова. Відповідність мови-мислення природі краю — гарант екологічної рівноваги. Мова народу і його земля становлять те життєве середовище, що його творить і в ньому самоздійснюється кожна окрема людина і цілий народ. Шевченко своєю могутньою енергією почуття і думки відновив рідну мову в усіх сферах життя народу, повернув українському слову його одвічну універсальність.

Олександр Шокало

Під час знайомства з подіями Шевченкового життя може скластися враження, що вони — наче ланцюг випадковостей, який міг обірватися в будь-якому місці. Справді, і примха поміщика Енгельгардта взяти собі за "козачка" в подорож до Вільна й Петербурга рано осиротілого Тараса, і зустріч у Літньому саду з Іваном Сошенком, і праця у Василя Ширяєва з розмалювання інтер'єрів петербурзьких театрів, і обставини викупу з кріпацтва, нарешті, вступ до Академії мистецтв у клас Карла Брюллова — ці "сходинки" Шевченкового зростання оперті начебто на нетвердий ґрунт збігу обставин. Адже усі закони і традиції миколаївської Росії були спрямовані проти висунення на авансцену історії таких людей, як Шевченко. Але він усе ж таки досяг вершини слави...

Ставши вільним, Шевченко не гаяв жодного дня. Поезія, малюнок, живопис цілком заповнили його. Він буквально упивався творчістю.

Упродовж семи років навчання з-під його пензля, олівця, граверського штихеля та офортної голки ви-йшли не лише учнівські, а й вікінчені, зрілі твори. Під час навчання він був тричі нагороджений срібними медалями. Задовго до надання у березні 1845 року офіційного звання вільного (некласного) художника Шевченко уже працював на рівні професіонального майстра.

Творчі й життєві плани Шевченка були раптово обірвані. За доносом провокатора 5 квітня 1847 року його було заарештовано як члена таємної політичної антикріпосницької організації — Кирило-Мефодіївського товариства. У нього було конфісковано зошити з "крамольними" поезіями, альбом з київськими етюдами.

Ці папери стали звинувачувальними документами проти Шевченка. Про них було донесено самому цареві. Присуд був суворий: заслання рядовим солдатом в Оренбурзький окремих корпус. Затверджуючи вирок, Микола І власноручно написав, щоб Шевченка тримали під найсуворішим наглядом і забороняли йому писати та малювати.

8 червня 1847 р. Шевченка привезли до Оренбурга, звідти до Орської фортеці, де він мав відбувати солдатську службу. Почалися місяці принизливої муштри. В Оренбурзі поет познайомився зі своїми земляками Ф.Лазаревським і С.Левицьким, які стали його друзями й допомагали йому на засланні, а в Орській фортеці — з польськими політичними засланцями І.Завадським, С.Крулікевичем, О.Фішером та ін. В Орську він порушив царську заборону писати: свої нові твори потай записував до саморобних "захлаявних" зшитків. Наприкінці 1849 — на початку 1850 р. він переписав ці "невільницькі" поезії в саморобні книжечки, які згодом, зшиті й переплетені, дістали назву "Малої книжки". В Орській фортеці поет написав 21 твір.

У 1848 р. на клопотання Шевченкових друзів його ввели як художника до складу Аральської описової експедиції, очолюваної О.Бутаковим. З жовтня до початку січня 1849 р. експедиція зимувала на острові Косарал, а з кінця січня до останнього тижня квітня 1850 р. — в укріпленні Раїм, розташованому поблизу гирла Сирдар'ї. Під час зимівлі Шевченко багато малював і написав понад 70 поезій. З травня експедиція продовжувала дослідження Аральського моря, наприкінці вересня повернулася до Раїма, а звідти до Оренбурга. На прохання Бутакова Шевченка залишили в Оренбурзі опрацьовувати матеріали експедиції, де він написав 12 поезій. Там потоваришував із польськими засланцями (зокрема з Бр.Залеським) та штабс-капітаном К.Герном, який попередив Шевченка про наступний обшук і допоміг зберегти "Малу книжку".

23 квітня 1850 р. Шевченка заарештували за порушення царської заборони писати й малювати. Після слідства його перевели до Новопетровського укріплення на півострові Мангишлак, куди він прибув у середині жовтня 1850 р. Цей новий арешт мав фатальні наслідки для поетичної творчості Шевченка на засланні: з обережності він змушений був припинити писати вірші й відновив поетичну діяльність тільки незадовго до звільнення. Проте в ті роки він малював. Ліпив з глини та алебастру, написав кілька повістей російською мовою і розпочав щоденник. У Новопетровському укріпленні Шевченко створив, зокрема, серію викривальних малюнків "Притча про блудного сина", яка є одним із найвищих здобутків у світовому мистецтві середини XIX ст. Загалом же всупереч царській забороні малювати (але з негласного дозволу безпосереднього начальства) на засланні він зробив сотні малюнків і начерків — переважно пейзажів, а також портретів і жанрових сцен. Сім років перебування в Новопетровському укріпленні — чи не найтяжчі у житті поета. Тільки співчуття таких гуманних людей, як комендант укріплення А.Маєвський та його заступник І.Усков, де-що полегшувало становище безправного солдата-засланця. Після смерті Миколи І (лютий 1855 р.) друзі поета (Ф.Толстой та ін.) почали клопотатися про його звільнення. Та тільки 1 травня 1857 р. було дано офіційний дозвіл звільнити Шевченка з військової служби зі встановленням за ним нагляду й заборонаю жити в столицях. 2 серпня 1857 р. Шевченко виїхав із Новопетровського укріплення, маючи намір оселитися в Петербурзі.

У кінці березня 1858 р. Шевченко приїхав до Петербурга. Літературно-мистецька громадськість столиці палко зустріла поета. В останні роки життя він бере діяльну участь у громадському житті, виступає на літературних вечорах, стає одним з фундаторів Літературного фонду, допомагає недільним школам в Україні

(складає й видає для них "Буквар южнорусский").

Влітку 1859 р. Шевченко відвідав Україну. Зустрівся в Кирилівці з братами й сестрою. Мав намір оселитися в Україні. Шукав клопоту ґрунту (але обов'язково щоб Дніпро був коло порога) — збудувати хату.

Заслання підірвало здоров'я Шевченка. На початку 1861 р. він тяжко захворів і 10 березня помер.

Історія української літератури. XIX століття: У 3 кн. Кн.2. 1996 р.

Коли в Петербурзі при виносі тіла Шевченка з церкви хотіли поставити труну на дроги, то молодь не дала — понесли на руках, міняючись. Народу тисячі півтори було — не темного, не цікавих глядачів, а людей інтелігентних, які поважали в Шевченкові поета і людину. Багато хто ридма ридали, за одного юнака просто боялися... Дами живими квітами закидали, студенти принесли лавровий вінок... Скільки промов було виголошено!... А який у нього прекрасний світлий вираз обличчя був. Усе хотілося сказати: "Схаменися, голубе ти наш, та встань! Годі вже нас морочити, томити! Ти живий, не вмер ще!..." Спочатку думали доручити проводи тіла в Канів художникові Мокрицькому та О.М.Лазаревському. День для відправки був призначений на 26 квітня, а 27 квітня в пам'ять Шевченка було запропоновано дати в Петербурзі концерт, а збір використати для утримання бідного студента (з нещодавнього листа очевидця).

Покійний Михайло Матвійович Лазаревський розповів мені, що коли розрили могилу Шевченка в Петербурзі для перевезення тіла на Україну, то відкривали й труну: тіло за два місяці нітрохи не змінилося, але відкрилося цвіллю. У Москві домовина Шевченка стояла за містом на подвір'ї якогось столяра, серед куп стружок. Наплив публіки був значний.

В Орлі труну зустрічали учні гімназії, полковий хор грав похоронний марш, скомпонований капельмейстером з пісні: "Не ходи, Грицю, на вечорниці". Тіло було урочисто проведено за місто.

У Борзні на ніч труну було поставлено на цвинтарі Різдвяної церкви. У с.Оленівці, Борзнянського повіту, була пахлаха, яку відправляли два священики обох оленівських церков; за труною дівчина несла "канун". Труну супроводжували художник Г.М.Честахівський та О.М.Лазаревський. Перший замальовував у свій альбом картини проводів тіла Шевченка, сцену на цвинтарі оленівської церкви, несення за труною "кануну" та ін. Труну проводжали далеко за село. В одному лісовому хуторку був обід для народу; серед присутніх на обіді були люди з колишньої кімнатної прислуги Білозерських, які добре пам'ятали Шевченка, коли він у 1847 році гостював на х.Мотронівка.

У Ніжині зустріч була особливо урочиста: назустріч вийшли всі цехові із значками, ліцеїсти та гімназисти.

У Києві зустріч була на шосейному мосту; коней випрягли, і домовину повезла публіка. У цей час через міст їхав чернігівський архієрей, відомий письменник Філарет Гумілевський; вийшовши з екіпажа, він благословив прах Шевченка. По прибутті до міста труну поставили в Різдвяній церкві на Подолі; на неї було покладено дуже багато вінків. Та ось увійшла дама в траурі й поклала терновий вінок:

вінок терновий,

оповитий лаврами, наділа на нього.

Це викликало сенсацію; поліція прибрала цей вінок. З Києва до Канева труну везли на пароплаві.

Могилу над домовиною Шевченка насипали за кілька днів, працювало 17 чоловік і в тому числі В.М.Забіла. Ця картина була сфотографована. Забіла поминав Шевченка тією настоякою, порошок для якої

дав йому Шевченко в 1840-х роках.

Потім народ ходив на могилу Шевченка для зцілення від лихорадки та інших хвороб. Києво-подільські базарні торговки, "сидухи", на ринку біля Братства, які добре пам'ятали Шевченка з 1840-х років, розповідали, що люди бачили Шевченка після його поховання, як їздив по Подолу на білому коні...

Микола Білозерський. Тарас Григорович Шевченко за спогадами різних осіб (1831—1861)

У 24 роки — ще кріпак. У 47 — академік і — смерть. І поміж ними 10 років пісків, нудьги і виття за любов'ю...

Коли ж ти жив, наш гордий поете, коли ж ти, Господи, написав те, що тобі було заборонено писати? З якої такої бомаги ти зробив собі сіру книжечку і ховав її за халявою, носив з собою у чоботі, складав слово до слова в самотині, в глухій самотності, наче той вовк-сіроманець, оглядався, і завмирав, і боявся за неї? Коли і як в твоїх безнебних ночах там, у пісках, приходили до тебе очі такого ж молодого, як і ти, поета "Слова о полку Ігоревім", приходили і стояли перед тобою тисячі і тисячі душ забутих і зовсім невідомих співців, розсіяних по чорних попелищах часу? Як було тобі, незатишному і молодому, там у пісках, коли ти вже чув ще німі уста Франка, Стефаника, Коцюбинського, Лесі Українки, Довженка?

Як ти був із собою? Скільки і яких питань ти задавав собі?

Караюсь, мучюсь, але не каюсь...

Не каюсь за народ, не каюсь за народи, не каюсь за все, що написав і, може, ще напишу, не каюсь і за тих, що були до мене, кого знаю, та більшості і ні, та словом своїм вони ствердили мене. І — не каюсь, не мучусь, не караюсь, бо дала мені доля в моєму найкоротшому з усіх світових поетів вільному житті, дала мені доля спокійну велич і вроду мого народу, його чистий живий розум і відкрите лагідне серце. І не вбили мене ні хула, ні хвала, ні хитрі заборони, ні ще хитріші поклоніння, і не став я ідолом, хоч як хотіли мене ним зробити. А залишаюся я живим серцем свого народу, живу я його радощами і горем, його болями і надіями, разом з ним у сім'ї братніх народів, у сім'ї світовій.

Микола Вінграновський

Цікаві ситуації з життя митця Чом ти діла не робиш?

Пишучи поему "Катерина", Т.Шевченко питав у І.Сошенка:

— А послухай, Соха, чи воно до ладу буде?

— Та одчепись ти, кажу, зі своїми віршами! — гримає на нього Сошенко. — Чом ти діла не робиш?

Під "ділом" Шевченків приятель-художник розумів живопис, малярство. Згодом, коли до Шевченка при-йшла слава великого поета, Сошенко виправдовувався:

— А хто ж його знав, що з нього зробиться такий великий поет? — і доповнював: — А все-таки я стою на своєму: що, якби він покинув вірші? Був би ще більшим живописцем, ніж поетом.

Хороший пан

Якось Шевченко, ще в перший побит свій на Україні, навідав поміщика Скоропадського. Поміщик вихвалявся перед поетом, як добре живуть у нього кріпаки. Діло було перед обідом.

— Я їм, — каже, — те, я їм і друге. Живуть вони в мене, як у бога за пазухою.

Тут один з лакеїв зробив якусь шкоду. Поміщик стрибнув з-за столу і побіг у лакейську. Прибіг і лясь-лясь лакея по лиці, а дверей і не зачинив за собою. Шевченко скипів, схопився з місця, взявся за сто-

ла і так його тріпонував, що все з нього посипалося додолу. Прибіг господар. Поет зиркнув на нього, роздер шапку і кинув половину Скоропадському.

— Хороший пан, нічого сказати. Добре людей шануєш! — та з тим і пішов.

Відтоді він у Скоропадського не бував!

Новий жупан

Шевченко, перебуваючи в 1845—46 роках у Переяславі, жив, як відомо, у свого приятеля М.Козачковського. Він часто бував задуманий, недбалий до себе, часом нікого не помічав довкола. Нового одягу не любив, ходив у старому.

Довідавшись, коли Шевченко мав отримати гроші від Київської Археографічної комісії, де служив, Козачковський за тиждень до того покликав кравця і, поки поет спав, дав йому зняти мірку із його старої одежі. Коли Шевченко одержав гроші, кравець приніс нового жупана. Шевченка це дуже здивувало.

— Як? Який жупан?

— Ви ж, панотчику, замовляли жупан на сьогодні, й мірку знімав із вас.

— Що за біс? Нічого не згадаю! І торгувався?

— Аякже.

Шевченко віддав гроші і заспокоївся.

Пізнаєш

Раз до Козачковського прийшов кріпак і сильно жалівся, що у нього украдено пару волів. Козачковський поспівчував кріпакові і одіслав його. Цю розмову почув Шевченко, вийшов услід за селянином і, розпитавши його, дав, щоб ніхто не бачив, 50 карбованців.

— В позику! — сказав поет. — Оддаси колись, як розбагатієш!

— Як же я оддам вам, коли я вас не знаю? — відказав здивований селянин.

— Все одно! Пізнаєш! — відповів поет.

Поспішаючи на весілля

Коли Шевченка заарештували, на ньому був фрак, сам він був чисто виголений, наче зібрався до когось з візитом. Губернатор Фундуклей, який був добре знайомий з Шевченком, здивувався, побачивши, що той при такому параді:

— Чого це ви, Тарасе Григоровичу, так прибралися? — спитав він.

— Та бачте, — відповів Шевченко, — я поспішав до Костомарова на вінчання. Він запросив мене боярином, так я ото, заки в Броварах мені перепрягали коней, поголився і причепурився, щоб з воза просто до молодого.

— Еге! — відповів Фундуклей. — Коли так, дак куди судженого, туди й боярина.

Ліпше було б не родитися

Як відомо, Шевченку цар заборонив у солдатах "писати й малювати". От як виконували царську волю ретельні прислужники. До Шевченка приставили солдата — "дядька". В казармі він очей не зводив зі свого підопічного, а коли Шевченко виходив із казарми чи на муштру, чи просто подихати свіжим повітрям, "дядько" трусив його, шукаючи, щоб не було в нього ні в кишені, ні за пазухою, ні в чоботях паперу й олівця. Це саме чинив з Шевченком командир роти Потапов (в Новопетровському укріпленні). Він вивертав у Шевченка кишені, катував його муштрою, чіпляючись до поета і знущаючись із нього, і хоч як той страждав од цього, послабу не було. Це доводило Шевченка до розпуки:

— Ліпше було б, — казав він, — мені не родитися або швидше вмерти.

Мисливська пригода

Коли Шевченко був на засланні в Раїмській фортеці, з ним трапилася мисливська пригода.

Загалом поет полюванням не захоплювався — не

любив ходити з рушницею. Але якось четверо солдат убили здорового кабана, витягли с'як-так з очерету і покинули на березі, щоб другого дня приїхати за ним возом. Коли ж приїхали, виявили, що половину кабана з'їдено. З ініціативи Шевченка вирішили встановити рушницю на підпорках і відвели від кабана до курків шnurки.

Вранці побачили, що всі рушниці вистрілили, м'ясо лежало ціле, а довкола були калюжі й криваві сліди, які вели у степ. Пішли по слідах і за версту знайшли мертвого тигра: в ньому було шість куль. Шкура звіра від хвоста мала чотири аршини — був то справдешний велетень. Іншого тигра, якого замалював Шевченко, вбили учасники Аральської експедиції в 1848 році.

За Валерієм Шевчуком

... Мене носив проклятущий парохід у Шведчину й Датчину. Пливши у Стокгольм, я скомпонував "Гамалія", невеличку поему, та так занедужав, що ледве привезли мене в Ревель, там трошки очунав...

Т.Шевченко. Лист до П.Корольова від 18 листопада 1842 р.

Скомпонував ще я маленьку поему "Гамалія", друкують у Варшаві¹. Як видрукують, то пришлю.

Т.Шевченко. Лист до Я.Кухаренка від 31 січня 1843 р.

... Слуховими, музикальними образами оперує Шевченко залюбки в одній з найкращих своїх поем, у "Гамалії", що вся є немов дзвінким погуком козацького героїства, відваги і енергії. Тут чуємо козацьку просьбу до вітру, щоб "заглушив кайдани", до моря, щоб "заграло під байдаками"; тут бідні невільники бажають перед смертю "почути козацьку славу", тут козацькі сльози "домовляють тугу"; рев Дніпра дуже пластично змальовано словами:

Зареготався дід наш дужий.

Аж піна з уса потекла.

Тут "море вітер чує", "Босфор клекотить, неначе скажений, і то стогне, то вие. Козацький напад змальовано коротко, але сильно:

Реве гарматами Скутара —

Ревуть лютують вороги...

Реве, лютує Візантія...

І.Франко. Із секретів поетичної творчості. 1898 р.

Запитання і завдання

1. Визначте тему поеми Т.Шевченка "Гамалія". Доведіть, що тема козацького світу у часи Кобзаря була необхідною, аби збудити націю.

2. Чи можна стверджувати, що в цьому творі задована інформація про історичне буття нашого народу?

3. Поділіть поему "Гамалія" на окремі частини і вмотивуйте свій варіант.

4. Перечитайте строфоїд², що починається словами: "Отак у Скутарі козаки співали". Який основний художній засіб тут використано? Розкажіть, як ви уявляєте цей епізод поеми. Вживайте слова й вислови з тексту.

5. Які ще рядки поеми створені за допомогою уособлення? Знайдіть відповідні рядки.

6. Перечитайте уривок від слів: "Ріж і бий!" — до слів: "Наш отаман Гамалія...". Поясніть, які художні засоби використав поет, зображуючи картину бою. Опишіть цю картину усно.

7. Пригадайте думи про втечу з турецької неволі. Як ви думаєте, чи вплив народних дум позначився на задумі поеми, на трактуванні козацьких морських походів, на мові окремих частин твору (плач невільників, прославлення Гамалії)?

8. Доведіть, що в поетичних панорамних пейзажах "Гамалії" разом із прийомами образотворчого мистецтва Шевченко задіює слухові, пісенно-музичні образи.

9. Чи помітили ви, що пісні козаків Шевченко подає зі специфічним "музичним супроводом": стогоном, клекотом, ревом Босфору, реготом Дніпра, пізніше — ревом гармат Скутари і переплітає їх з колоритними, цілком живописними сценами?

10. Дослідіть колористичні епітети в поемі "Гамалія" і доведіть, які фарбові епітети вживаються у творі найчастіше і чому. Прокоментуйте символіку "синього" і "червоного" кольорів.

11. Доведіть, що Шевченко-художник виразно відчувається у цій поемі.

Цікаво знати: Б.Якубовський, провівши дослідження епітетів у "Кобзарі" за редакцією В.Доманицького, дійшов висновку, що Шевченко найчастіше вживає епітет "святий", а із фарбових — "темний" (49 разів), "синій", "голубий", "блакитний" (39 разів), "зелений" (40 разів), білий локальний колір, червоний (30 разів), "золотий" (12 разів), "сірий, сизий" — рідко.

12. Визначте, які риси вдачі запорожців відтворено в поемі. Чому приклади козацького лицарства й героїства спонукають до збудження рабської душі?

13. Доведіть, що "Гамалія" Т.Шевченка є джерелом оновлення українського духу.

Образотворче мистецтво

1. Розгляньте ілюстрацію художника Василя Лопати до поеми "Гамалія" (Шевченко Т.Г. Кобзар / Приміт. Є.К.Нахліка; іл. худож. В.І.Лопати. — К.: Всеукраїнське товариство "Просвіта", 1993. — С.152—153). Усно опишіть її.

2. Чи допомагає вам ця ілюстрація уявити картину бою, в якому "неначе птахи чорні в гаї, козацтво сміливо літає"?

3. Розгляньте ілюстрації художників Василя Касіяна і Олександра Івахненка до "Гамалії" і визначте, який епізод-сцену із поеми вони відтворюють. Знайдіть спільне і відмінне у цих роботах.

Музика

Прослухайте музику до поеми "Гамалія" М.Лисенка, Я.Степового, Г.Хоткевича, Ю.Мейтуса та інших композиторів за вибором учителя або учнів. Яке враження справив на вас цей музичний твір?

Градація — стилістична фігура, що утворюється завдяки розташуванню текстових елементів у напрямі поступового наростання чи спадання їхньої семантичної або емоційної значимості у висловлюванні.

Градація (від лат. gradatio) — поступове підвищення, посилення.

Градація — один із засобів, до яких Шевченко часто звертається. Нагнітаючи однорідні предмети, дії, ознаки, письменник домагається увиразнення змісту, посилення емоційності вислову, його афоризації.

Градації поділяються на висхідні і спадні. Із цих двох видів градації у творчості Шевченка, як у літературі взагалі, набагато частіше вживається висхідна.

У поемі "Гамалія" є висхідні й спадні градації. Для прикладу наведемо фрагмент з твору, в якому зустрічається і висхідна й спадна градації:

Скутар, мов пекло те, палає;

Через базари кров тече,

Босфор широкий доливає

Неначе птахи чорні в гаї,

Козацтво сміливо літає.

Ніхто на світі не втече!

Огонь запеклих не пече.

Руйнують мури, срібло-злото

Несуть шапками козаки
І насипають байдаки. (*висхідна*)
Горить Скутар, стиха робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі. (*спадна*)

Різновиди лірики

Ліричні твори, написані в XIX—XXI столітті, тематично можна поділити на такі види:

1. Пейзажна лірика передає роздуми і почуття ліричного героя, викликані спогляданням картин і явищ природи ("За сонцем хмаронька пливе", "Ой діброво — темний гаю!" Тараса Шевченка, "Тиша морська" Лесі Українки", "Гаї шумлять" Павла Тичини).

2. Інтимна лірика змальовує словами переживання персонажа, пов'язані з його особистим життям ("Мені тринадцятий минало", "Лічу в неволі дні і ночі", "Ми вкупочці колись росли", "І досі сниться" Тараса Шевченка, "О панно Інно", "Коли в твої очі дивлюсь" Павла Тичини).

3. Громадянська лірика порушує важливі суспільні проблеми ("Заповіт", "Мені однаково", "Я не нездужаю нівроку" Тараса Шевченка, "Каменярі" Івана Франка, "До праці" Бориса Грінченка).

4. Сатирична лірика — викриття недоліків суспільства або людини за допомогою таких засобів сатири, як іронія, сарказм, інвектива, гротеск, бурлеск, травестія, пародія ("Бували війни і військові свари..." Тараса Шевченка).

5. Релігійна лірика — твори, у яких передано релігійні почуття й переживання. У релігійній поезії ліричний герой звертається до Бога, веде з ним діалог ("Ісайя. Глава 35", "Молитва" Тараса Шевченка, "В мені уже народжується Бог" Василя Стуса).

Цікаво знати: У поезії Шевченка слова Бог, Божий, Господь, Господній, Ісус, Христос та Христів вживаються 1281 раз! (Підрахунок Ващенко). Слова Україна і український використано 269 разів.

Молитви Шевченка завершуються проханням до Бога:

1. Робочим головам, рука
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли
Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай! від 24 травня 1860р.
2. Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли! від 25 травня 1860р.
3. А всім нам вкупі на землі
Єдиноисліє подай
І братолюбіє пошли. від 27 травня 1860р.

6. Філософська лірика — вірші-роздуми про буття, світ, людину, про суть людського життя, про добро і зло, про життя й смерть ("Минають дні, минають ночі...", "І день іде, і ніч іде..." Тараса Шевченка).

Юні друзі! Треба пам'ятати, що межі між різними видами лірики часто є нечіткими, розмитими, а один і той же вірш можна віднести одночасно до кількох різновидів. Скажімо, у вірші Тараса Шевченка "Садок вишневий коло хати..." переплітаються пейзажна, громадянська і філософська лірика. Змальовується картина природи: *Садок вишневий коло хати, // Хрущі над вишнями гудуть, // Вечірня зіронька встає*"; *створяться хліборобські образи: Плугатарі з плугами йдуть, // Співають ідучи дівчата, // А матері вечеряють ждуть. // зображується родина як першооснова суспільства; а*

заодно подається поетом буття українського народу, який перебуває в гармонії з Всесвітом.

Вірш Тараса Шевченка "Тече вода з-під явора" можна віднести як до пейзажної, так і до інтимної лірики; а поезія "Мені однаково" має елементи громадянської (поет дає приклад, як треба любити Україну) і філософської лірики (роздуми над проблемами буття рідного народу, митець опромінює свою націю любов'ю до України).

За формою ліричні твори поділяються на такі жанри: ідилія, пісня, гімн, елегія, медитація, думка, ода, епіграма, романс, ліричний портрет, сонет, послання, псалми та інші.

Ми вивчатимемо поезію "Минають дні, минають ночі", яка є зразком медитативної лірики.

Медитативна лірика — це філософська поезія, у якій роздумується про побачене й пережите автором, його сучасниками або всією нацією.

Медитація (лат. *meditatio* — роздуми).

"Минають дні, минають ночі" — це роздуми Тараса Шевченка про побачене в Україні 1843 і 1845 років: земля стогнала в кайданах неволі, скалічені панами доли рідних і близьких йому людей; поет різко виступив проти сонливої покори, байдужого змирнення кріпаків з підневільним становищем; його непокоїло, що освічені люди нічого не робили для порятунку народу з кріпацтва.

21 грудня 1845 року у В'юнищі хворий Тарас Шевченко (мав запалення легенів) виповів пристрасний монолог про сенс людського життя. Поет стверджує, що страшно жити в кайданах, у кріпацтві, але ще страшніше — "спати, спати", // І спати на волі". За допомогою образу сну, приспаної волі митець засуджує духовну дрімоту й суспільну пасивність.

Філософсько-психологічний вірш Тараса Шевченка "Минають дні, минають ночі" в ліричному настрою має велику кількість ампліфікуючих³ риторичних фігур. Там і повторювані риторичні звернення. І вичислювання. І градація. З образу природи переходить поет на образ людини: "гаснуть очі, заснули думи, серце спить. І все заснуло".

У Шевченка порядок вичислюваних понять є дуже важливий. І як він ставить після "пожовклого листа" "очі", що гаснуть, тоді "думи", що заснули, тоді "серце", що спить, то він показує, що найважливішим є те останнє, бо як серце заснуло — то все спить. І в цьому вірші використаний такий улюблений нашими великими риториками (особливо, Іларіоном) паралелізм, і риторичні запити, і метафори, і ономапопея⁴, і алітерація, і асонанси, а над усім — психологічно-емоційне наростання, яке будується від початку вірша до кінця. Це вже не є тільки сила поетичної лірики, що діє емоційно моментом, блискавкою. Це є інтелектуально розбудована думка, яка доказується з певною послідовністю, крок за кроком, аргумент за аргументом. Тільки що та логічна аргументація дана в такій ідеально добрій і сильній поетичній формі, що ми не відчуваємо її логіки, а тільки її красу та емоційну силу.

І все в нього здається сказано так просто, так лаконічно і ясно — а як приглянутись — скільки там поетичного добра!

Із статті Аріядни Стебельської "Художня ампліфікація Тараса Шевченка"

Вірш "Минають дні" просто вразив мене свого часу. Я миттєво вивчила його напам'ять; згадую, як ходила по своїй кімнаті і вголос, наче в якомусь екстазі, не зверта-

ючи увагу на можливих слухачів, декламувала: "Минають дні, минають ночі, минає літо, шелестить поховкле листя, гаснуть очі, заснули думи, серце спить, і все заснуло... Доле, де ти, доле, де ти — нема ніякої. Коли доброї жаль, Боже, то дай злої, злої!..."

Що полонило мене в цих рядках? Що збурило мою романтичну юну душу? Неймовірна енергія духу й слова. Абсолютно жива інтонація болю, розпачу, а водночас сили й мужності. Небувала напруга переживання, помножена на чарівливу ритмомелодію живого людського вислову. Концентрація чуття, злитого з поетичною субстанцією слова. Те, що називаємо Поезією.

Літературознавець Михайлина Коцюбинська

Запитання і завдання

1. Пригадайте українські народні казки, перекази й оповідання, в яких зустрічається образ Долі, схарактеризуйте особливості цього образу.

2. Прочитайте уривок вірша, де поет звертається до Бога, побиваючись за неспокоєм:

*Доле, де ти! Доле, де ти!
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої! Злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валяться.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!*

Доведіть, що Тарас Шевченко розрізняє добру і злу Долю. Яка, на вашу думку, є доброю Долею, а яка злою для митця?

3. Прокоментуйте думку вченого Євгена Сверстюка з дослідження "Шевченко і час" про два вектори долі письменника й художника, високу і земну, звертаючись до поезії "Минають дні, минають ночі".

"Доля ж особиста не покидала Шевченка за життя, не покидала й по смерті. Тільки вона двоїлася в очах на високу й земну. З високою було все гаразд. За два роки після викупу з кріпацтва він, проживаючи вільним і забезпеченим художником, стає одразу визначним поетом..."

Наступних сім років він сягає вершин, яких сучасники не могли навіть цілком зрозуміти...

Раптовий грім і каміння — це теж закономірність на високій дорозі. Шевченко принаймні знав, за віщо йому та каторга. Але не покидала його висока доля і на zesланні, і після повернення: вона тримала його на вершині болю і страждань.

А земна доля від того, звичайно, терпить — "болить і плаче, і не спить". Земна доля тісно зв'язана з долею рідної землі".

Светлана Жила. "А остаюсь я живым сердцем своего народа...": страницы учебника для 8 класса о Тарасе Шевченко
В статье отобраны культурологические и литературоведческие материалы для восьмиклассников о Тарасе Шевченко, предложены вопросы и задания к изучению героической поэмы "Гамалия", сведения про стилистическую фигуру градацию. Проанализированы разновидности лирики XIX—XXI веков в украинской литературе; предложен ориентировочный образец изучения философской лирики на примере стихотворения Т. Шевченко "Минають дні, минають ночі".

Ключевые слова: этнокультурная селекция, слуховые, музыкальные образы, колористические эпитеты, градация, философская лирика, медитация.

Svitlana Zhyla. "And I leave alive in the heart of my people...": pages of the book for the 8th form about Taras Shevchenko

In the article cultural and literary materials for the pupils of the eights form about Taras Shevchenko are selected. The questions and tasks to the studying of his heroic poem "Gamalia", information the stylistic figure gradation are suggested.

The varieties of lyrics XIX—XXI century in Ukrainian literature are analyzed a tentative model for the philosophical lyrics learning on the example of poetry Shevchenko "Mynayut' dni, mynayut' nochi" are offered.

Key words: ethnocultural selection, auditory, musical images, colorful epithets, gradation, philosophical lyrics, meditation.

4. Прочитайте строфу, що повторюється у вірші двічі. Чи вірите ви в те, що мова — явище космічне і ви-прошування поетом у Творця злої Долі призвело до zeslання й каторги Тараса Шевченка?

5. Прокоментуйте думку письменниці Катерини Мотрич про Тараса Шевченка:

"Перебуваючи у велелюдді, він душею був пустельником на безлюдному острові самоти та болю. Туди нікого не впускав, лише — Україну. Кликав: "Доле, де, доле, де ти?!", а приходила Україна в лахмітті боса і грілася коло нього".

6. Із статті Аріядни Стебельської ви дізналися, що в медитації "Минають дні, минають ночі..." є багато "поетичного добра". Уявіть себе вченим-літературознавцем і усно проаналізуйте вірш Тараса Шевченка "Минають дні, минають ночі..." за поданою схемою:

1. Короткі відомості про поезію (автор, рік, місце і умови написання).

2. Основні мотиви вірша.

3. Провідна ідея твору.

4. Особливості конфліктної ситуації. Вид і жанр поезії.

5. Образи вірша.

6. Мовні засоби художньої виразності (епітети, метафори, порівняння, повтори, анафора, персоніфікація). Їхня роль у творі.

7. Віршовий розмір.

8. Враження від поезії.

Образотворче мистецтво

1. Чи можете ви бути ілюстратором поезії Тараса Шевченка "Минають дні, минають ночі..."? Якщо так, то подайте усний опис ілюстрації до вірша.

2. Чи знаєте ви таку картину художника, яка може бути ілюстрацією до поезії "Минають дні, минають ночі..."?

Музика

1. Прослухайте музику С.Рахманінова "Дума" ("Минають дні, минають ночі...") і опишіть, яке враження справила вона на вас.

2. Прослухайте музичний твір С.Воробкевича "Минають дні". Висловіть враження від музики композитора.

Завдання додому. Вивчіть вірш "Минають дні, минають ночі" напам'ять і підготуйтеся до виразного читання його.

Посилання

¹ Це видання не здійснилося. Вперше надруковано окремою книжкою: "Гамалия" (СПб., 1844).

² Строфоїди — частини віршованого тексту, що мають різну кількість рядків, — цим вони відрізняються від строф.

³ Ампліфікація (від лат. *amplificatio* — поширюю, збільшую) — нагромадження синонімів або однотипних виразів для підсилення емоційного впливу вислову.

⁴ Ономапоетія — словоутворення через звуконаслідування.